

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2020
Sayı/Hejmar/Issue: 2
e-ISSN 2717-8315
Sayfa/Page: 9-22

Article Types / Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 20.09.2020,
Accepted / Kabul Tarihi: 20.11.2020
Doç. Dr. Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
abdulcebbar kavak@gmail.com
ORCID: /0000-0002-1846-5493
DOI: 10.5281/zenodo.4309785

Atf: Kavak. A. (2020). "Şopên Farisî Di Edebiyata
Kurdî Ya Tesewufî De", Kurdiyât, 2, 9-22.
Citation: Kavak. A. (2020). "Traces Of Persian In
Sufî Kurdish Literature", Kurdiyât, 2, 9-22.

Şopên Farisî Di Edebiyata Kurdî ya Tesewufî de

Abdulcebbar KAVAK

Kurte

Terîqetên ku bi destpêkirina sazkirina tesewufê di cihana Îslamê de derketin, di nav Kurdan de jî belav bûn. Tekyayan ku cihê perwerdehiya tesewufê bûn, di heman demêde bûne navendên sereke yê çalakîyên zanistî û wêjeyî yê girêdayê tesewufê. Van çalakîyên edebî hêdî hêdî vedigerin nav tevgerê bi navê "Edebiyata Tesewufî ya Edebiyata Tekyayê". Zimanê farisî di vê tevgerê de xwedî rolekî giring bû. Hin civakên cuda ên misilman ku zimanê wan ê dayikî ne farisî bû, van jî bi karanîna farisî re demek dirêj berdeham bûn. Kurd, ji hêla erdnigariya xwe ve di nav çandên Erebb, Faris û Tirk de cih digirin. Ji ber vê yekê, Kurd bi çandên van civakên misilman ên ku li dora wan re têkilî danîn. Piştî ku bûne misilman, Kurd di mizgeftan û medreseyan de ji bo fêrbûna Quranê û ehkamên olî bi erebbî li hev ketin. Ji hêla farisî ve mîna civakên din di edebiyatê de di bin bandora farisî de man. Ji sed sala şazdehan dema ku edebiyata kurdî ya tesewufî pêşkeftinek mezin nişan da, bandora zimanê farisî kêmtir bû lê bi tevahî wînda nebû. Şopên farisî di nav Dîwan û helbestên gelek helbestvanan wekî Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyran, Ehmedê Xanî, Mewlana Xalid Şehrezorî, Mewlewî, Mehwî, Şêx Reza Talabanî, Xelîfe Yusuf, Evdîrehman Axtepî de tê dîtin. Di vê xebatê de, şopên farisî di edebiyata kurdî ya Tesewufî de werin gotûbêj kirin.

Peyvên Sereke: Edebiyata kurdî ya tesewufî, farisî, Sûfiyên Kurd, Melayê Cizîrî, Mewlana Xalid Şehrezorî, Mehwî

Tasavvufî Kürt Edebiyatında Farsça'nın İzleri

Özet

İslam dünyasında tasavvufun kurumsallaşmaya başlamasıyla beraber ortaya çıkan pek çok tarikat, Kürtler arasında da yaygınlaşmıştır. Tekkeler, aynı zamanda tasavvulla ilgili ilmî ve edebî faaliyetlerin de başlıca merkezleri olmuşlardır. Bu edebî faaliyetler zamanla "Tasavvuf veya Tekke Edebiyatı" adını alan bir akıma dönüşmüştür. Bu akımın başlıca dili Farsça olmuş ve anadili Farsça olmayan farklı Müslüman toplumlar da Farsçayı uzun bir süre kullanmaya devam etmişlerdir. Kürtler yaşadıkları coğrafya itibarıyla Arap, Fars ve Türk kültürlerinin ortasında yer almaktadırlar. Bu nedenle Kürtler, kendilerini çevreleyen bu Müslüman toplumların kültürleriyle iletişim içinde olmuşlardır. Müslüman olduktan sonra Kur'an-ı Kerim ve dinî ahkâmı öğrenmek için cami ve medreselerde Arapçayla tanışan Kürtler, edebiyat alanında diğer toplumlar gibi Farsçanın tesirinde kalmışlardır. Tasavvufî Kürt Edebiyatının büyük gelişim gösterdiği on altıncı yüzyıldan itibaren Farsçanın etkisi azalmakla beraber tamamen kaybolmamıştır. Melâyê Cizîrî, Feqiyê Teyran, Ahmed-i Hânî, Mevlânâ Halid Şehrezorî, Mevlevî, Mahvî, Şeyh Rıza Talabanî, Halife Yûsuf ve Abdurrahman Aktepî gibi Kürtçenin farklı lehçelerinde şiir yazan pek çok sûfî şairin Divanlarında Farsçanın izleri görülmektedir. Bu makalemizde tasavvufî Kürt edebiyatında Farsçanın izleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvufî Kürt Edebiyatı, Farsça, Kürt Sûffiler, Melayê Cizîrî, Mevlânâ Hâlid-i Şehrezorî, Mahvî

Traces Of Persian In Sufi Kurdish Literature

Abstract

Many sufi orders that emerged with the beginning of the institutionalization of sufism in the Islamic World became widespread among Kurds. At the same time, the dervish lodges became the main centers of scientific and literary activities related to sufism. These literary activities gradually turned into a movement called "Sufism or Lodge Literature". The main language of this movement was Persian and different Muslim societies whose native language was not Persian continued to use Persian for a long time. The Kurds are located in the middle of Arab, Persian and Turkish cultures in terms of their geography. Therefore, the Kurds have been in contact with the cultures of these Muslim societies that surround them. After becoming a Muslim, Kurds who met Arabic in mosques and madrasahs to learn the Quran and religious provisions, were influenced by Persian like other societies in literature. Since the sixteenth century, when sufi Kurdish literature showed great development, the influence of Persian language decreased but it was not completely lost. Mollah al-Cizîrî, Faqi al-Tayran, Ahmad al-Khanî, Mawlana Khalid al-Shahrazorî, Mawlawî, Mahwî, Sheikh Rıza al-Talabanî, Caliph Yusuf and Abdurrahman al-Aktapî in many dialects of Kurdish poet who wrote poems in Persian influence is felt. In this paper, traces of Persian in Sufi Kurdish Literature will be discussed.

Key Words: Sufi Kurdish Literature, Persian, Kurdish sufis, Mollah al-Cizîrî, Mawlana Khalid al-Shahrazorî, Mahwî

DESTPÊK

Kurd yek ji wan gelên kevnare yê Rojhilata Navîn in. Erdnigariya wan li xala derbasbûnê ya Asya Rojhilat û rojavayê Asyayê cih digre. Ji bo vê yekê, di seranserê dîrokê de mane di bin serweriya gelek dewlet û imparatoriyan. Ev jî bû sedem ku Kurd xwediyê paşînek dîrokî û çandî ya dewlemend bin.

Bi eksa qenaeta giştî kêr ji Kurdan koçer in û pîraniya wan wek dêmanî bi çandinî û xwedîkirina heywanan mijûl dibin.¹ Kurd berî ve xwedan civakek olî bûn û piştî pejiwandina Îslamê jî wek civakekî olî jiyana xwe domandin. Pîraniya Kurdan Misilman in, Sunnî û ji mezhebê Şafîî ne. Lêbele, hejmara Kurdên Şîî jî ne hindik e.

Zimanê ku ji hêla Kurdan ve tê bikaranîn di malbata zimanên Ewropî ya Hindî de bi farisî re pir dişibe. Ên ku li ser ziman û edebiyata kurdi lêkolîn dikin gelemperî pêşkeftina zimanê kurdi di dû serdemên de -pêş Îslamê û piştî Îslamê- dabeş dikin. Divê bê zanîn ku berhemên nivîskî ên kurdi berî Îslamê kêr in. Dîsa jî, nexşeyên ku heta îro sax maye, hebûna alfabeyekî kurdi pre-Îslamî vedibêje.² Kurdi gelek zaravayên hevûdu hene. Her çend di dîrokê de navên cuda hatine çêkirin, lê yê herî gelemperî zaravayên kurmancî û soranî ne. Zaravayên ku li herêmek bi sînorkirî têne axaftin zazakî û hewramî ne.³

Rastiya ku zimanê kurdi ji hêla serokên serwer ve di erdnigariya ku Kurd lê dijîn de ji hêla fermî ve nehate bikaranîn, rê da ku rewşenbîrên Kurd, nemaze helbestvan û nivîskarên Kurd, ji nivîsandina kurdi dûr bikevin û zimanên fermî û hevpar ên wê serdemê bikar bînin. Ji bo vê yekê, Kurd bi pîranî erebî di warên olî û zanistî de û bi farisî di helbest û wêjeyê de bikaranîn. Ev ne tenê ji bo Kurdan, lê ji bo gelek civakên Misilman ên Asyayê wusa bû. Şerefhan Bedlîsî (w. 1012/1603) ku yekemcar dîroka Kurd binavê *Şerefname* bi xebateke serbixwe de nivîsi, li şûna kurdi zimanê xwe yê zikmakî, farisî tercîh kir. Îdrîsî Bedlîsî (w. 926/1520) di berhema xwe ya bi navê *Hîşt Bihîşt* ku dîroka Osmanîyan vedibêje bi navê wiya jî pêşniyar dike ku bi farisî hate nivîsandin ne bi tirkî.

Di nav helbestvan û nivîskarên edebiyata kurdi de ku bi zaravayên cuda yê kurdi berhem dan, navên Baba Tahirê Uryan (w. 401/1010), Eli Herîrî (w. 471/1078), Mele Perîşanê Dîneverî (w. 823/1421), Yakub kurê Muhammedê Ezreqî (w. 987/1579), Mele Ehmedê Cizîrî (w. 1050/1640), Feqiyê Teyran (w. 1051/1641), Harîsê Bitlîsî (w. 1189/1775), Şemseddînê Exlatî (w. 1085/1674), Mustafa kurê Ehmedê Bîsaranî (w. 1113/1701), Ehmedê Xanî (w. 1119/1707), Huseynê Bateyî (w. 1160/1747), Xanay Qubadî (w. 1168/1754), Abdullah Beytoşî (w. 1210/1795), Mewlana Xalidê Şehrezorî (w. 1242/1827), Şêx Ma'rûfê Nûdehî (w. 1254/1838), Mele Xelîlê Siirdî (w. 1259/1843), Mah Şeref Xanim (w. 1264/1847), Hidir kurê Ehmed Nalî (w. 1273/1856), Şêx Nureddin Birifkanî (w. 1268/1851), Şeyh Ebdurehman Xalis Talabanî (w. 1275/1858), Mele Mehmud Bayezidî (w. 1284/1867), Abdurrahman Mewlewî (w. 1300/1883), Ebduselam Barzanî (w. 1291/1874), Muhammed Feyzî Zuhawî (w. 1308/1890), Hamid kurê Eliyê Bîsaranî (w. 1312/1894), Selim kurê Ehmedê Senendecî (w. 1326/1909), Muhammed kurê Osman Mehwî (w. 1327/1909), Şêx Rîza Talabanî (w. 1328/1910), Ebdurehman Axtepî (w. 1328/1910), Tevfiq kurê Mehmud Pîremêrd (w. 1370/1950), Ebdurehman Rehmi Hekkarî (w. 1377/1958), Eli Fındîkî (w. 1387/1968), Ebdulkerim

1 Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Wergêr: Banu Yalkut, (Stenbol: Weşanên Îletişim, 2006), 32; Gulsume Cemil Abdulvahid, *Kurdistan fî ahdî's-Sasaniyyîn*, (Hevlêr: Matbaatu Wizaretî't-Terbiye, 2007), 132.

2 Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdi*, (Stenbol: Weşanên Nubihar, 2013), 97-100.

3 Ehmed el-Xelîl, *Tarîxu'l-Kurd fî'l-hedâretî'l-İslamiyye*, (Lûbnan: Dâru Hîro, 2007), 106-107; Maruf Xeznedar, *Mêjûyê Edebê Kurdi*, (Hevlêr: Çapxaneyê Aras, 2010), 1/48-49.

Muderris (w. 1425/2005) derbaz dibin.⁴

Piştî pejîrandina Îslamê, di jiyana civakî de, derî li ser binesaziyek çandî ya nû û dinamik a ji bo Kurdan vebû. Kurd ji sedsala yekem a Hîcrî heta îro di bûyerên ku di cihana Îslamê de qewimîn de rolekê çalak listin. Guhertinên ku di qada siyasî û civakî de çêbûn bi lez û bez van ra adabte bûn. Piştî mizgeft û medreseyan, yek ji van deveran ku tekye herî zede belav bûn erdnigariya kurdî ye.

Kurdan, bi Îslamê re, girîngiyê didine erebî û zanistên Îslamî da ku Qurana pîroz fêr bibin. Di nav medreseyan ku damezrandin, digel zanistên Îslamî giringî dane ziman û edebiyata erebî jî. Li aliyê din farisî ku zimanê sereke yê edebiyata tesewufî ye ihmal nekirin. Hejmara sufîyên Kurd ên ku bi helbestên xwe yê bi farisî hatine nivîsin gihiştine cihekî rêzdar di cihana Îslamî de ne kêman.

1. Kurd û Tesewuf

Seranserê dîroka Îslamê de, Kurd wek endamekî çalak ê cihana Îslamê hebûna xwe domandiye. Kurdan giringî dane avakirina mizgeftan ji bo belavkirina vê olê di qada civakî de û hewildanek dilpak ji bo fêrkirin û fêrbûna Quranê pêk anîn. Ev medreseyan ku di serdema Emewîyan, Ebbasiyan, Selçûqîyan û Osmaniyan de hate avakirin, Kurd di van medreseyan de wek xwendekar û mûderris rola erîni listin.

Yek ji warên ku Kurd lê çalak in, tesewuf e. Zahid û abidên ku ji sedsala sêyemîn a Hîcrî ve di civaka Îslamê de hebûn, di wextê de wek sufîyan hatin bi nav kirin. Vê rewşê rê li ber koma olî ya nû vekir ku piştî koma aliman jê re dibêjin koma sufîyan. Berhemên sufîyan ên ku bi pîranî li ser exlaq û menewiyatê hatine nivîsin, bûn binesaziya tesewufê ku di sedsala pênc û şeşê ya Hîcrî de dest bi sazîbûnê kir.

Kurdên ku li Iraq, Îran û rojhilat û başûrê Anatolyayê de xwedî jiyana bûn, piştî ku tesewuf li her derê cihana Îslamê de belav bû, li heman demê de ev jî tewgera exlaq û menevîyetê re xwedî derketin. Bi demê re, ew bûne yek ji wan civakan ku çalakîyên tesewufê herî pir in. Di pêvajoyên pişkeftina tesewufê de em dikarin behsa gelek zahid û sufîyên Kurd bikin. Hin ji wan di damezrandina terîqetan de bi bandor bûn, hinên din di warê edebiyata tesewufî de xwedî gotinekê bihêz bûn.

1.1. Di Nav Kurdan de Belavbûna Fikra Tesewufê û Terîqetan

Kurd di navbera du navendan wekî Xorasan û Bexdayê ku li aliyê tesewufê de herî tund in, mane. Ji ber vê yekê, çalakîyên tesewufa Îslamî ku di Îran û Iraqê de destpê kiriye, zûtir bandora vê li ser civaka Kurdan çêbûye. Wekî din, têtê zanîn ku Kurdên ku li cihana Îslamê serdana navendên cihêreng ên zanistî û çandî kiriye wan ji berhevdana zanistî û tesewufî a wê serdemê sûd wergirtin. Ji bilî Mekke û Medîne, hin alim û mutesewifên Kurd ku li medrese û tekyayên Bexda, Şam, Qahire û Stenbolê de perwerde bûn, mane li wan navendan û di navbera koma alim û sufîyan de cihekî rêzdar bi dest xistin.⁵ Ên ku vegeyriyan welatê xwe medrese û tekyaya avakirin û zanist û tesewufa ku li wan navendan dest êxistibûn, di navbera Kurdan de belav kirin.

Ji serdemên destpêkê ve gava ku ramana tesewufê di navbera Misilmanan de belav bû, navên hin sufîyên Kurd jî di nav civaka Îslamî de geriya. Yek ji wan sufîyan Ebû Elî Sindî (Kurdî) ye û navê

4 Hamdi Abdulmecid es-Selefi- Tahsin İbrahim ed-Duskî, *Mu'cemu's-şu'arâ'i'l-Kurd*, (Duhok: Dâru Sipîrêz, 2008), 47-365; Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, 107-310.

5 Abdulkerim Muderris, *Ulemâna fî Xidmeti'l-İlmi ve'd-Dîn*, (Bexda: Dâru'l-Hurriyye Li't-Tibâ'e, 1983), 7-635; Terife Ahmed Osman el-Berzencî, *İshâmâtü'l-Ulemâ'i'l-Kurd fî binâ'i'l-hedâreti'l-İslamiyye*, (Lûbnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 183-318; Nazdar Celîl Mustafa, *Devru'l-Ulemai'l-Kurd fî'd-Dewletil-Osmaniyye*, (Erbil: Matbaatu Haci Haşim, 2013), 89-128.

wî di nav navên şêxên Bayezidê Bistamî (w. 234/848) de derbaz dibe.⁶ Ebû Eli Kurdî , bi gotin û şiroveyên xwe yên derheqê têgehên tesewufî ên wekî *sekr, fenâ, melâmet, tewhid, ma'rifet, eşk, mi'rac ve îsâr* hate pêş.⁷ Baba Tahirê Uryan ku di qada merifetê de kitêba xwe ya erebî bi navê *el-Kelimatu'l-Qisar* nivîsiye û *Dîwan'a wî* ya ji dûbeytan pêk hatiye, gelek bandora wî li ser şair û edebiyatzanan çê bûye.⁸ Elî Herîrî û şairên din di rêya Baba Tahirê de meşan û wekî wî helbestên kurdî nivîsin.

Di serdema sazumankirina tesewufî de meriv dikare li ser bêtir sufiyên Kurd biaxive. Ebdulqahir Suhrewerdî (w. 563/1168) û biraziyê wî Omer Suhrewerdî (w. 632/1234) ku xelqê bajêrê Suhrewerd yê Îranê ne, bingeha yek ji terîqetên herî belav li cihana Îslamê li Bexdayê danîn.

Her weha hat diyarkirin ku damezrênerên terîqeta Safewiyye ku bi Tekyeya Erdebil li bakûrê rojavayê Îran li herêmekê berfireh da bandora wan hebû, ji eslê xwe Kurd in. Hin endamên vê malbatê di çaryeka yekemîn a sedsala şazdehan de koçî Iraqê kirin û di nav wan de medreseya Maweran a nêzî bajarê Hewlêrê damezrandin û nav xelqê cîhek rêzgirtî destêxistin. Hin endamên vê malbatê ji Hevlêrê koçberê Bexdayê bûn û di wextê xwe de di qada zanistê de weki kesayetiyên navdar xizmet kirin. Endamên vê malbatê li Bexdayê wek Malbata Heyderîyan a Kurd tene naskirin.⁹ Ev zanyarî jî tê vê me'nyayê ku damezrênerên terîqeta Safewiyye Kurd in.

Terîqeta Wefaiyye ku li Bexdayê tevdigeriya, di nav Erebb, Kurd û Turkmenên Anatolyayê de dihate naskirin. Damezrênerê vê terîqetê Ebu'l-Wefâyê Kurdî ye. Bi navê Ebu'l-Wefâyê Bexdadî jî tê naskirin. Ev zate ku li Bexdayê mutesewifên wekê Ebdilqadir Geylanî, Ebdulqahir Suhrewerdî, Ediyê kurê Musafir û Ehmedê Rifâî pesna wî dikirin û li Iraqê di navbera Erebb û Kurdan de cîhekî rêzdar girtiye. Dede Garkın ku yek ji murîdên wî ye, terîqeta Wefaiyye di navbera eşîretên Turkmen ên Anatolyayê daye naskirin.

Terîqeta Edewiyye ku damezrênerê wê Şêx Ediyê kurê Musafir e, bi pîranî di nav Kurdan de li bakûrê Mûsilê belav bûye. Terîqeta Edewiyyeyê de taybetmendiya terîqetên kurdî heye. Şêx Ediyê kurê Musafir di Lubnanê de hatiye dinyayê û mezin bûye. Birastî der heqê têkiliya Şêx Edî bi Kurdan re çend nerînên cuda hene. Di gel vê ev çalakîyên xwe yên tesewufî di nihala Lalesê de li Tekya Lalesê de kir û bû mezhera eleqe û rêzdarîya Kurdan.¹⁰

Terîqeta Şaziliyye ku li aliyê Ebu'l-Hesenê Şazilî (w. 656/1258) hatiye damezrandin, bi pîranî bakûrê Afriqayê belav bûye. Li rojavayê Asyayê piştî Suriyê herêma ku herî zêde belav bûye bajarê Merîwanê Îranê ye. Merîwan ku Kurd li wir nîşteci ne, ji dawiya sedsala sêzdemîn heta sedsala hejdemînê terîqeta Şaziliyye re xwedî derketi ye. Tekya ku li gundê Kakû Zekeriyya hatiye avakirin, wekî fer'ekî terîqeta Şaziliyye li Îranê kar kiriye. Hin şêxên ku di vê tekyyeyê de postnişînî kirine ev kesin: Şêx Xalid kurê Hesenê Şazilî, Şêx Silêman kurê Xalidê Şazilî, Şêx Ebdurehman Ehdelê Şazilî, Şêx Zekeriyayê Şazilî (w. 810/1407), Muhammed Sâdikê Şazilî, Şêx Ehmedê Şazilî, Şêx Ebdurehmanê Şazilî (w. 897/1491), Şêx Şehabeddinê Şazilî (w. 1072/1661).¹¹

Her çend terîqeta Qadiriyye li Bexdayê hate damezrandin, ew hema hema di hemî navendên girîng ên zanistî û çandî yên cihana Îslamê de cîhek rêzdar bidest xist. Ew hîn jî wekî yek ji dû

6 Ali Tenik, *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2015), 177.

7 Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, 178.

8 Baba Merdox Rûhanî, *Târîx-i Meşâhîr-i Kurd*, (Tehran: Çapxane-i İntişârât-ı Surûş, 1382), 1/26-27.

9 İbrahim el-Haydarî, *'Unvânu'l-mecd fî beyâni ehvâli Bexdad ve'l-Besre ve Necd*, (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 73-74.

10 Selefi-Duskî, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, 47-48.

11 Abdulcebbar Kavak, "Abdüssamed Tûdar'ın Nûru'l-Envâr'ına Göre İran'da Şaziliyyenin İzleri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 34, (2014/2), 58-67.

terîqetên mezin di nav Kurdan de hebûna xwe didomîne. Deverên Kurd ên sereke ku terîqeta Qadirîyê lê belav bûye her dû herêmên Musil û Şehrezor in. Ev terîqet bi demekê kurt de di navbera Kurdên Anatolya, Suriye û Îranê jî belav bû.

Yek ji terîqetên herî bi bandor a ku bandora wan heta îro berdeham e di nav Kurdan de Neqşibendîyê ye. Ev terîqete serî de bi pîranî li Asya Navîn û Îranê belav bû ku navenda çalakiyên terîqetê Buxara bû. Lê serdema Ubeydullahê Ehrar (w. 895/1490) û Ehmed Sirhindî (w. 1034/1624) ku wek Îmamê Rebbanî dihate binavkirin de di navbera Kurdên Efqanistan û Îranê de pêşkevînek berbiçav dest êxist.¹² Serdema ku terîqeta Neqşibendîyê bi giştî bandora vê li ser Kurda bi hêz bûye, serdema Mewlana Xalid e. Mewlana Xalid mutesewufekê Kurd li Şehrezorê bû. Bi destê wî terîqeta Neqşibendîyê li Rojhilata Navîn de gellek bi hêz bû. Di gel Mewlana Xalid ev terîqet wek Neqşibendîyê-Xalidîyê hate binavkirin û bi lez di deverên Kurda de belav bû. Neqşibendîyê bû terîqetek herî mezin ku Kurd pêre ne.

Ji sazkirina tesewufê heya serdema Osmanî em dikarin behsa gelek sufiyên Kurd ên navdar ku navê wan her dem dihate gotin bikin. Lê niha dixwazim navê çend kesên bi nav û deng bejîm: Şêx Ebu'l-Wefâyê Kurdî, Şêx Ebdulqahir Suhrewerdî, Şêx Omer Suhrewerdî, peyreve terîqeta Mewlevîyê Husameddin Çelebî, ji mutesewufên ku li bal Sultan Selimê Yekem pir qiymet bû Şêx Mekkî Efendi, Şêxê Xelwetî li Mîsrê de Şêx Mehmudê Kurdî, Şêx Mehmud Urmevî ku xwedî Tekyeya Ezîzan bû li Diyarbêkrê, Li Medîneyê Munewwere de Seyyid Muhammed Berzencî û Şêx İbrahim Goranî, Şêx Ma'rûf Berzencî û Mewlana Xalid Şehrezorî, Şêx Ebdurehman Xalis Talabanî ku damezrênerê fer'a Xalîsîyê bû, Şêx Muhammed Emin el-Kurdî.

1. 2. Derketina Edebiyata Kurdî ya Tesewufî û Nûnerên wê yên Sereke

Mîna gelek civakên din ên Asyayê, di nav Kurdan de berî edebiyata nivîskî, edebiyata devkî berfireh bûye.¹³ Mêvanên sereke yên dîwanxaneyên gundan û merasîmên giştî hozanên Kurd bûn ku ji wan re dihate gotin *Dengbêj*. Piştî belavbûna tesewufê di navbera Kurdan de bi navê *Qesîdebêj* hozanên nû derketin li warê olî de. Ev hozanên olî ku gelek caran bi benderan qesîde dixwendin, bûne hêmanên berbiçav ên sohbetên tekya û dîwanan.

Di nivîsinê de derketina ziman û edebiyata kurdî bi saya helbestên sufiyan çêbûye. Ji ber vê yeke, em dikarin bibejînin ku edebiyata kurdî ya tesewufî jî vê tarîxê derketiye. Helbestên Baba Tahirê Uryan ku ji sufiyên sedsala yazdehê ya Miladî ye, di warê ziman û edebiyata kurdî de yekem xebata ciddî tête hesabandin.¹⁴ Baba Tahirê Uryan helbestên xwe bi zaravayê Lorî yê kurdî nivîsandiye. Pêre Eli Herîrî (w. 471/1078) hatiye û evê jî bi zaravayê kurmancî helbest nivîsandiye. Mele Pêreşan (w. 823/1421) ku helbestên xwe bi zaravayê goranî nivîsandiye di nav Kurdên Îran û Iraqê de hatiye naskirin.¹⁵

Ji sedsala yazdeh a Miladî heya sedsala şazdehan, di warê edebiyata kurdî ya tesewufî de ti çalakiyek mezin nayê dîtin. Lê Dîwana Melayê Cizîrî ku di dawîya sedsala şazdehan û nîvê yekem a sedsala hevdemîn de jiyaye, bû xala werçerxê him di ziman û edebiyata kurdî de him jî di edebiyata kurdî ya tesewufî de. Piştî wî gelek berhemên nû ên serkeftî hatin nivîsandin. Berhemên Feqîyê Teyran ji bo gel û karen Ehmedê Xanî him ji bo gel him jî bo şahip revacan nişana xwe hiştin li ser serdemê.

12 Hamit Algar, *Nakşibendilik*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 69-81.

13 Xeznedar, *Mêjûyê Edebê Kurdî*, 1/179-180; Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, 25

14 Tenik, *Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*, 174.

15 Xeznedar, *Mêjûyê Edebê Kurdî*, 2/22-38, 205-289.

Gava ku berhem û helbestên Melayê Cizîrî û Ehmedê Xanî di derdorên medrese û tekyeyan de dihate xwendin, çarînen Feqîyê Teyran jî destpê kir di navbera gel de belav bû. Li aliyê din Mewlida Nebî ya Mele Huseynê Bateyî di warê edebiyata kurdî ya tesewufî de cîhek giring girt.¹⁶ Rêz û hurmeta ku Mewlîdê Silêman Çelebî di nav Tirkan de li Anatolyayê bidestxistibû, Mewlida Bateyî jî heman rêz di nav Kurdan de bi destxist.

2. Şopên Farisî Di Edebiyata Kurdî ya Tesewufî de

Em dikarin bibêjin ku gotin û sembolen tesewufî yên farisî bi gelemperî di edebiyata kurdî ya tesewufî de hatiye bikaranîn. Em vê yekê di helbestên ku bi kurdî û bi farisî hatine nivîsandin de dibînin. Ji xeynê vê, Kurdên ku li Îranê dijîn bitebîetê hal zêdetir di bin bandora farisî de mane. Ên ku li Iraq, Suriye û Herêma Qefqasê dijîn li gor Îranê bi kurdîyekî zelal axaftine. Lêbelê disa jî kêr jî be ev herêmên digel Tirk û Ereban dijiyan de bandora zimanên tirkî û erebî li ser helbestên kurdî çêbûye.

Ne raste ku meriv bifikire ku farisî tenê bandora vê li ser helbestvanên edebiyata kurdî ya tesewufî de çêbûye. Bandora farisî di warê edebiyatê de li ser gelek civakên Misilman çêbûye û ji bo demek dirêj devam kiriye.

Emê hewl bidin şopên farisî di edebiyata kurdî ya tesewufî de di bin dû sernava vekolin.

1. Hebûna Helbestên Farisî Di Nav Diwanên Sûfiyên Kurd

2. Bikaranîna Sûfiyên Kurd Peyv û Têgehên Farisî Di Helbestên Xwe Yên Tesewufî de.

2.1. Hebûna Helbestên Farisî Di Nav Diwanên Sûfiyên Kurd

Helbestvanên Kurd bi sedema ku xedî çandekî berfireh in bi zimanên erebî, tirkî û farisî helbest nivîsin. Mulemmayên wan nişanê vê rastîyê ye. Di nav van zimanan qada edebiyatê de ye ku heri zêde hatiye nivîsin farisî ye. Gelek sûfiyên Kurd jî wek sûfiyên din demeke dirêj beşek ji helbestên xwe bi farisî nivîsin. Em dixwazin di vê beşê de çend numûme pêşkeş bikin.

2.1.1. Mewlana Xalid Neqşebendî (w. 1242/1827)

Mewlana Xalid yek ji alim û sûfiyên navdar ên Şehrezorê ye. Wek şêxê teriqeta Neqşebendî-Muceddidî hatiye naskirin. Xwedî berhemên Îslamî û Dîwanek tesewufî ye.

Helbestên Dîwana Mewlana Xalid wek farisî, erebî kurdî ji sê zimanan pêk hatiye. Hejmara malik û ferdên Dîwanê hezar û du sed û pencî heşt (1258) e. Hezar û nud û yek (1091) malik bi zimanê farisî hatiye nivîsandin. Eve nişan dide ku % 82'ê Dîwanê ji malikên farisî pêkhatiye.

Bendek farisî ji Dîwana wî:¹⁷

من که سرگردان جانانم چه باک از خانمان

یا مرا کی در دل آید فکرت سود و زیان

Ez ku heyrana canan im. Ma ez dikarim ji xan û mana bifikirim?

An fikra berjewendiyê û zîrarê tê bîra min?

در دل تنکم چنان سودای یثرب زد علم

16 Xeznedar, *Mêjûyê Edebê Kurdî*, 2/289-482.

17 Mewlana Halid-i Bağdadî, *Dîwan (Matbu)*, (İstanbul: Fethi Demir Matbaası, 1955), 12.

جای کنجایش کجا دارد درو یاد جنان

Evina Medinê di dilê min ê teng da wisa bicih bû kul i wir behsa bihiştê jî nayê kirin.

یثرب آن خاکست تبعرا دام آورد دل

ز آبدانی اندر و نه نام بود و نه نشان

Dema ku Medine wek bajêr hêj nehatibu navandin û îşaretkirin, ev cih dilê Tubba'ê kire lepikê de.

یثرب آن خاکست جبرئیل امین با صد نیاز

آمدی بهر طوافش بر زمین از آسمان

Medine axek wusa ye ku Cibrîlê Emîn bi sed ricayan ji bo ziyareta wî ji ezmen hate xwar.

یثرب آن خاکست پیش از خلق آدم صبح و شام

بهری طوفش آمدندی زمره روحانیان

Medine axek wusa ye ku berî afirandina Adem, cıvata Rûhaniyan sibê û êvarê dihatin serdana wî.

از خیال اینکه خواهد کشت جای دوست بود

پیشتر از آبدانی قبله گاه انس و جان

Medine bi ramana ku ew ê bibe cîhê heval, hêj berî bibîte bajêr, qıbla gel û cinan bû.

هست اکنون خواب گاه او خجالت بین که من

سالها بگذشت از عمر و نکردم طوف آن

Îro Medine cîhê razanê (mirina) wî ye. Lê tu mehcubiyeta min bibine ku min, tevî çend salan nekarî biçim serdana wî.

خالدا تا کی نشینی در خجالت منفعل

خیزو کرد مرقدش بر کش فغان از سوز دل

Ey Xalid! Heta kengî dê rûnê wek mehcûb û munfeil? Rabe û li dora tirba wî bi dil bigrî.

2.1.2. Hacı Qadirê Koyî (w. 1315/1897)¹⁸

Helbestek ji Dîwana Hacı Qadirê Koyî (Bi navê Ey Dost):¹⁹

ای دوست دل از بند غم و جور رها کن

18 Hacı Qadirê kurê Ehmed e. Ji şairên navdar ên sedsala nozdehemîn e. Li sala 1230/1816'ê de li bajarê Koysancak ji dayik buye. Li Iraq û Iranê li cem gelek alimên medreseye yên vê çaxê ilm tehsil kir. Paşê çû Stenbolê û bû mamosteyê zarên malbata Bedirxaniyan. Heta wefata xwe li sala 1309/1892'ê ma li Stenbolê û li wir wefat kir. Qebra wî li Goristana Karaca Ehmedê de ye. Hacı Qadirê Koyî wek şaireki welatparêzê Kurd hate nas kirin. Helbestên xwe zêdetir li ser van mijaran nivisiye. Mexlesa wî "Hacı" ye. Bnr. es-Selefi, *Mu'cemu'ş-şu'arâi'l-Kurd*, 294-295.

19 Serdar Hemîd Mîran, Kerim Mustafa Şareza, *Dîwanê Hacı Qadirê Koyî*, (Sine: Şâre Kitêbê Midya, 2707), 230.

درد دل بیچاره ام از رحم دواکن

Ey dost! Dilê (min) ji benda xem û cevrê azad bike

Ji derdê dilê (xwe) ez bêçare me. Bi rehma xwe bibe dermanê (derdê min)

مشتاق نگاه است ز کرم کام رواکن

ای خسرو خوبان نظری سوی کداکن

(Dilê min) muştâqê nezera te ye, bi kerema layîk bibine

Ey Xusrevê bedevan, li aliye kolê (xwe) re nezerek bike

رحمی به من سوخته ی بی سرو پاکن

ای بزم مرا عارض گلفام تو ماهی

(Kesekî mîna) min şewitî û bê ser û pê ra rehmeke bike

Ey (kesê ku) hatiye meclisa me, tu (wekî) heyivekî bi renga gul i.

مژگان تو من خنجر و ابروی تو شاهی

تا کی بزند بر دل بیچاره سیاهی

Bijangên te xençer (e) û birîyên te (jî wek) şahek e

Heta kengi dilê vê 'ebdê bêçareyê xençer biki

دارد دل درویش تمنای نکاهی

زان چشم سیه مست به یک غمزه دواکن

Dilê derwişê heviya nezereki (te) ye

Bi vê çavên reşê mest bi yek car (derdê dilê min) derman ke

جان باد فدای خم ابروی هلاکت

گل گشت پریشان ورق از شرم جمالت

Canê (min) bû fedayê xema birîyên (te yê ku meriva) dikûje

Gul perişan bû, belgê (gulê jî) ji bedevîya te şerm dike

.....

2.1.3. Şêx Rezayê Telebanî (w. 1328/1910)²⁰

Medhiya Şêx Rezayê Telebanî der Heqê Şahê Neqşibend:²¹

قبلهء حاجت بود روی بهاء الدین ما

طاق محرابست ابروی بهاء الدین ما

20 Şêx Rezayê Telebanî kurê kurê Şêx Ebdurahman Xalis Telebanî ye. Li sala 1257/1841'ê de li bajarê Kerkuk ji dayik buye. Li cem bavê xwe û gelek alimên vê çaxê ilm tehsil kir. Zêdetir bi şî'r û edebiyatê rojên xwe borand. Şêx Reza kurdi, erebî, farisî û tirkî baş dizanî. Demek li Stenbolê ma. Neziki wefata xwe li Bexdayê jiya û li sala 1328/1910'ê li wir wefat kir. Mexlesa wî "Reza" bû. Li sala 1327/1909'ê de li şarê Sileymanê de wefat kir. Bnr. es-Selefi, *Mu'cemu's-su'arâ'i'l-Kurd*, 236-237.

21 Şêx Rezayê Talebanî, *Dîwanê Şêx Rezayê Talebanî*, Şerh: Şakûr Mistefa, (Hevlêr: Çapxaneyê Aras, 2010), 250.

Qibla haceta bû rûyê Bahaddinê me
Kemera mihrabê ye brûyê Bahaddinê me
تکيهء روحانيان است آستان حضرتش
منزل جانان بود کوی بهاء الدين ما
Tekya rûhaniyan e cihê (hezreta) wî
Xaniyê dilavanan bû gundê Bahaddinê me

بوی بوبکرست بویش در مشام سالکان
خوی پیغمبر بود خوی بهاء الدين ما
Bihna Ebûbekir e bihna wî li cem salikan
Exlaqê pêxember bû exlaqê Bahaddinê me

هر کسی آرام باید از پریشانی غم
در قرار تاب گیسوی بهاء الدين ما
Her kesek ji xem û perîşanê xilas dibe
Di qerara keziyên Bahaddinê me

پنجهء گستاخ دست منکران را بشکند
قوهء اقرار بازوی بهاء الدين ما
Pença kustaxê deste neyaran bişkin
Bi hêza bazûyê Bahaddinê me

جستجو کردم بحمد الله در بحر رضا
یا فتم لؤلؤ ز نو بوی بهاء الدين ما
Min di behra Rîza(yê Xuda) da lêkolîn kir
Min mirarî dit carek din di bihna Bahaddinê me

2.2. Bikaranîna Sûfiyên Kurd Peyv û Têgehên Farisî Di Helbestên Xwe Yên Tesewufî de

Kurdî û farisî ji yek malbatê ne. Ev jî malbata zimanên Ewropî ya Hindî ye. Bi vê sedemê gelek peyv û têgehên farisî di zimanê Kurdî de jî tê bikaranîn. Ji xeynê wan peyv û têgehên farisî, hin têgehên farisî yên tesewufî jî li aliye şairên Kurd hatiye bikaranîn. Ev kêre heta îro jî berdevam e. Me li destpêka gotarê de jî anî ziman ku gelek helbestvanên civakên misilman -Kurd, Tirk û hvd-bikaranîna peyv û têgehên farisîyên tesewufî de hevbeş in. Lêre ez dixwazim çend numûne

bidim li ser şopên farisî di helbestên kurdî ên tesewufî de.

2.2.1. Dîwana Melayê Cizîrî (w. 1050/1640)

Numûneya ewil ji Dîwana Melayê Cizîrî ye.²²

Sebahulxeyri xanê min şehê şîrînzabanê min
Tu wî rûh û rewanê min bibit qurban te canê min

Te'alallah çi zat î tu çi wê şîrînsifat î tu
Ne wek qend û nebat î tu yeqîn rûh û heyat î tu

Heyat û raheta canim sebahulxeyri ya xanim
Were bînahîya çehvan bibinim bejn û balayê

Sebahulxeyri mesta min letîfa cam bi desta min
Xumar û meyperesta min tu wî meqsûd û qesta min

Ji meqsûdan tu wî bes min bibin ber çerxê etles min
Ji xeyrê te nevêt kes min bi reştûzên muqewwes min

Di benda zulfê çewkan im sebahulxeyri ya xanim
Were bînahîya çehvan bibinim bejn û balayê

Ji wê zulfê ji wê bendê reha bim lê ji peywendê
Sîyehçeşmê sipîzendê te sohtim şophetê findê

Şuphê şem' û şemal im ez ji ber hubba te lal im ez
Ze'îf im wek hilal im ez sifetgoyîn dikalim ez

Vi bulbul ra bi eyvan im sebahulxeyri ya xanim
Were bînahîya çehvan bibinim bejn û balayê

---

22 Mela Ehmedê Cizîrî, *Dîwan*, Wergêr, Osman Tunç, (Stenbol: Weşanên Nûbihar, 2008), 196.

2.2.2. Dîwana Pertew Begê Hekkarî (w. Piştî 1234/1819)²³

Helbestek ji Diwana Pertew Begê Hekkarî Bi Navê “Dilê Dilber Tû Bibîne”:²⁴

Dilê dilber tû bibîne qe ji **mermer** meke behs

Qed û bâlâyê binêre ve ji **er'er** meke behs

Weke nusxa dilê min zêdet şerha xemê 'eşq

Fesl û bâbêt kitêban **heme** per per meke behs

Mi ji ser ta bi qedem sax neman bend û gehek

Yar bê same hum ji 'eşqê **ser ser** meke behs

Şîr û tîr û tîr û nîze weki baran li min

(Lâ tecze') kirme qet ji dilê ker ker meke behs

Ji sere âgirê dilê **heme** sôtin me wucûd

Pertew idî ji vê narê te li **ser ser** meke behs

2.2.3. Dîwana Mehwi (w. 1327/1909)²⁵

Çarînek ji Diwana Mehwi:²⁶

Be teref em nexoşî bêçaret

Nigehî kun bi **çeşmî bîmarit**

Boye detnême perdekey çawim

Ke **bipoşim** zi **çeşmi** exyarit

Encam

Kurd yek ji civakên çalak ên cihana Îslamê ne. Seranserê dîrokê di erdnigariya ku Kurd nişteçî

23 Pertew Begê Hekkarî navê wî yê rastî Mustafayê kurê Ebdullah e. Li sala 1170/1856'ê de li Hekkari'yê ji dayik buye. Ji malbata mîrên Hekkarî ye. Kesayetiyeke xwedi ilm û tesewvuf e. Bi Dîwana xwe ya Kurdî ve hatiye naskirin. Mexlesa wî “Pertew” e. Zanyariyên der heqê jiyana û wefata wî li hev nagre. Lê disa gelek lêkolîner îşaret dikin ku wefata wî di navbera 1234/1819 û 1250/1835 de ye. Bnr. Feqî Hüseyin Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, (Stenbol: Weşanên Entituya Kurdî Ya Stenbolê, 2002), 427; Hemdî Ebdulmecid es-Selefi, Tehsin İbrahim ed-Dûskî, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, (Erbil: Daru Sipîrêz, 2008), 194-196.

24 Tehsin İbrahim Dûskî, *Dîwana Pertew Begê Hekkarî*, (Duhok: Dâru Sipîrêz, 2006), 172.

25 Navê wî Muhammed kurê Osman e. Iraqê ji neviyên Şêxê Reş'e. Li sala 1246/1830'ê de li bajarê Mavet ji dayik buye. Bavê wî Osman, ji xelîfeyên Şêx Osman Siraceddinê Tevîlî bu. Mehwi Iraq û İranê gelek medreseyan de ders xwend û tehsila xwe ya medresê tamam kir. Li Bexda û Sileymaniyê çend sal wezifa imametiyê kir. Li aliye tesewvufê de ev jî weki bavê xwe mûntesibe terîqeta Neqşebwîndî-Xalidî bu. Xelîfeyê Şêx Muhammed Bahaeddinê kurê Şêx Osman Siraceddin Tevîlî bu. Piştî sefera Heccê li sala 1300/1882'ê de çû Stenbolê û Sultan Ebdulhemidê Duyemin ziyaret kir. Mexlesa wî “Mehwi” ye. Li sala 1327/1909'ê de li şarê Sileymanê de wefat kir. Bnr. es-Selefi, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*, 320-321.

26 M. Zahir Ertekin, Hêmin 'Umer Xoşnaw, *Dîwana Mehwi Latînkirin û Ferhenga Soranî-Kurmançî*, (Diyarbakir: Weşanên Lîs, 2018), 240.

bûne di bin serveriya gelek imparatoriye cihêreng de mane. Di gel vê heta roja îro Kurd karin çand û kevneşopîyên xwe biparêzin.

Piştî ku Kurd bûn Misilman, ji bo çand û şaristanîya Îslamê hewleke ciddî dan. Wan ji bo mirata çanda Îslamê di warên zanist, tesewuf, felsefe, edebiyat û hunerê de berhemên hêja nivîsandine. Kurd ji bo ku mirasa olî bigîje nifşa nû di warê zanistî de zimanê erebî, di warê edebî de wek civakên Misilman ên din zimanê farisî bikaranîne. Bihevrejiyana Kurdan digel Fars û Ereban û bûna zimanên erebî û farisî dû zimanên fermî ên dewletê, bû sedema dûrketina Kurdan ji bikaranîna zimanê xwe yê zikmakî. Sedesala yazdehê yê Mîladî ku di warê ziman û edebiyata kurdî de berhem hatine nivîsandin serdemeke giring e. Sedesala şanzdeh û hefdehê dû serdemên giring in ku di warê ziman û edebiyata kurdî de berhemên hêja hatin nivîsandin. Di vê serdemê pêkhatina pîraniya helbestvanan ji sufiyan, di pêşkeftina edebiyata kurdî ya tesewufî de rolek giring list. Helbestvan û nivîskarên mutesewif ên mîna Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyrân, Ehmedê Xanî, Huseynê Bateyî, kesayetiyên pêşeng ên van serdeman in. Berhemên kurdî ku wana nivîsibûn, him di nav gel him jî di nav koma alim û sufiyan de belav bû û cîhek rêzdar bidest xistin.

Di gel van pêşkeftinên erênî di warê edebiyata kurdî ya tesewufî de, Kurdan farisî re bi tevahî ji bîr nekirin. Her çend helbestvanên Kurd wekî berî bi farisî re mijûl nebûn jî, lê kêma jî be nivîsandina helbestên farisî û bikaranîna peyv û têgehên farisî ên tesewufî heta îro devam kir. Şopên farisî di Dîwanên Kurdî de wek helbest û di helbestên Kurdî de jî wek peyv û têgehên tesewufî ber bi çav e.

Çavkanî

Abdulvahid, Gulsume Cemîl. *Kurdistan fî ahdi's-Sasaniyyîn*. Hevlêr: Matbaatu Wizaretî't-Terbiye, 2007.

Adak, Abdurrahman. *Destpêka Edebiyata Kurdî*. Stenbol: Weşanên Nubihar, 2013.

Algar, Hamit. *Nakşibendilik, Wergêr: Cüneyt Köksal vd.*, Stenbol: Weşanên İnsan, 2013.

Berzencî, Terife Ahmed Osman. *Îshamatu'l-ulemâ'i'l-Kurd fî binai'l-hedareti'l-Îslamiyye*. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.

Bağdadî, Mevlana Halid, *Dîvan (Matbu)*, İstanbul: Fethi Demir Matbaası, 1955.

Bruinessen, Martin van. *Ağa, Şeyh, Devlet*. Wergêr: Banu Yalkut. Stenbol: Weşanên İletişim, 2006.

Cizîrî, Mele Ehmed. *Dîwan*. Wergêr, Osman Tunç. Stenbol: Weşanên Nûbihar, 2008.

Ertekin- Xoşnaw, M. Zahir, Hêmin 'Umer. *Dîwana Mehwî Latînîkirin û Ferhenga Soranî-Kurmancî*, Diyarbakır: Weşanên Lîs, 2018.

Haydarî, İbrahim. *'Unvanu'l-mecd fî beyani ehvali Bexdad ve'l-Besre ve Necd*. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.

Xelîl, Ehmed. *Tarîxu'l-Kurd fî'l-hedareti'l-Îslamiyye*. Lübnan: Dâru Hîro, 2007.

Xeznedar, Maruf. *Mêjûyê Edebê kurdî*. Hevlêr: Çapxaneyê Aras, 2010.

Kavak, Abdulcebbar. "Abdüssamed Tûdar'ın Nûru'l-Envâr'ına Göre İran'da Şâziliyyenin İzleri". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. 2014.

Mîran- Şareza, Serdar Hemîd, Kerim Mustafa. *Dîwanê Hacı Qadirê Koyî*, Sine: Şâre Kitêbê Mid-

ya, 2707.

Muderris, Abdulkerim. *Ulemauna fî xidmetî'l-ilmî ve'd-dîn*. (Bexda: Dâru'l-Hurriyye Li't-Tiba'e, 1983.

Mustafa, Nazdar Celîl. *Devru'l-ulemai'l-Kurd fî'd-Dewletil-Osmaniyye*. Erbil: Matbaatu Hacı Haşim, 2013.

Rûhanî, Baba Merdoxê. *Tarîx-i Meşahîr-i Kurd*. Tehran: Çapxane-i İntişârât-ı Surûş, 1382.

Selefî - Duskî, Hamdi Abdulmecid, Tahsin İbrahim. *Mu'cemu'ş-şu'arai'l-Kurd*. Duhok: Dâru Sipîrêz, 2008.

Telebânî, Şêx Reza. *Dîwanê Şêx Rezayê Talebanî*. Şerh: Şakûr Mistefa. Hevlêr: Çapxaneyê Aras, 2010.

Tenik, Ali. *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2015.